

Проблеми відшкодування збитків, завданих громадянинуві внаслідок збройної агресії: кримінальний процесуальний аспект

Оксана Капліна *^a, Світлана Шаренко **^b

* Д-ка юрид. наук, проф., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3654-673X>, e-mail: o.v.kaplina@nlu.edu.ua

** Д-ка юрид. наук, доц., Київський районний суд, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2623-1013>, e-mail: sharenko_sl@ukr.net

^a Методологія, концепція, написання оригінального проекту.

^b Формальний аналіз.

DOI: [10.32353/khrife.2.2022.02](https://doi.org/10.32353/khrife.2.2022.02) УДК 343.296(477)

Надійшло 23.05.2022 / Рецензовано 30.05.2022 / Прийнято до друку 17.06.2022 /
Доступно онлайн 30.06.2022

Розглянуто актуальні проблеми відшкодування збитків, завданих Україні збройною агресією Росії — повномасштабною війною, безпрецедентною (порівняно із Другою світовою та рештою війн XX—XXI ст.) за розмахом, жорстокою за сутністю, геноцидною за метою, нищівною за засобами й наслідками. Одними з наслідків воєнних і військових злочинів, скоєних рашистськими агресорами починаючи з 24.02.2022 р., є масові руйнування та пошкодження житла й іншого майна громадян України. У межах розпочатих кримінальних проваджень завдані збитки відшкодовують шляхом заявлення цивільного позову. Утім, специфікою підстав такого позову зумовлено виникнення певних ризиків для потерпілого, а також проблем із правозастосуванням і реалізацією слідчим та прокурором їхніх повноважень. Зокрема, складнощі можуть полягати в неможливості оглянути місце події, що зрештою негативно вплине на визначення розміру завданих збитків (розрахунок матеріального еквівалента шкоди). Проблемним також є визначення суми шкоди, завданої в результаті руйнування чи знищення житла, оскільки найчастіше це потребує призначення експертизи, водночас масштабність руйнувань у межах

держави унеможлиблює проведення таких експертиз у розумні строки. Увагу акцентовано на проблемах установлення особи, яка має нести відповідальність за заявленим позовом, або цивільного відповідача. Також розглянуто можливість подолання юрисдикційного імунітету Росії як відповідача за заявленими цивільними позовами. Проведене дослідження дало змогу сформулювати пропозиції щодо механізму відшкодування завданої шкоди, а також щодо вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: відшкодування шкоди в кримінальному провадженні; цивільний позов у кримінальному провадженні; шкода, завдана кримінальним правопорушенням; потерпілий; цивільний відповідач.

Постановка наукової проблеми

24 лютого 2022 року Росія розпочала проти України повномасштабну війну — безпрецедентну (порівняно із Другою світовою та рештою війн ХХ—ХХІ ст.) за розмахом, жорстоку за сутністю, геноцидну за метою, нищівну за засобами й наслідками, яку агресор брутально й недолужно намагався приховати під назвою «спеціальна військова операція». Про масштабність цієї трагедії для України свідчать дані Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі — УВКПЛ ООН): 4634 загиблі цивільні особи за період від 24 лютого до 24:00 21 червня. Утім, УВКПЛ ООН вважає, що реальна кількість є значно більшою, оскільки здобути інформацію з місць інтенсивних бойових дій складно, а багато повідомлень потребують підтвердження. Крім того, немає достовірних відомостей про загиблих у Маріуполі (Донецька обл.), Ізюмі (Харківська обл.), Попасній (Луганська обл.), звідки до

сьогодні надходять повідомлення про численні жертви серед цивільного населення. Ці дані підлягають подальшій верифікації й не належать до наведеної вище статистики. За підтвердженими даними ООН, загинули: 1780 чоловіків, 1194 жінки, 148 хлопчиків і 131 дівчинка, водночас стать 41 дитини і 1340 дорослих поки неможливо з'ясувати¹.

УВКПЛ ООН зазначає, що з початку війни з України виїхали понад 8 млн осіб. Найбільше біженців виїхало до Польщі — понад 4 млн українців. Від війни громадяни України ховаються також у Румунії, Молдові, Словаччині, Угорщині й решті європейських країн.

Від початку російського вторгнення майже третина українців вимушено полишила свої домівки: понад 7,7 млн людей внутрішньо переміщені через війну. Це найбільша криза переміщення людей у світі станом на сьогодні. За оцінками ООН, 15,7 млн людей терміново потребують гуманітарної допомоги та захисту².

-
- 1 Війна в Україні забрала життя щонайменше 4634 цивільних, 5769 поранено / Інформаційне агентство Інтерфакс Україна. 22.06.2022. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/840932.html> (дата звернення: 22.05.2022).
 - 2 Україна. Квітень 2022 року. UNHCR. *The UN Refugee Agency* : щоміс. інформ. бюл. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2022/06/Ukraine-Monthly-Operational-Update_April-2022_UKR.pdf (дата звернення: 02.06.2022).

Жахають також втрати української економіки. За даними Київського інституту економіки, станом на 8 червня прямі збитки економіки України від пошкоджень і руйнувань житлових та нежитлових будівель і інфраструктури дорівнюють 103,9 млрд дол. (3 трлн грн.). Маємо зауважити, що ця цифра враховує повне руйнування відповідних об'єктів.

На початок червня внаслідок війни Росії проти України: втрачено 44,8 млн м² житлових будинків (що складає 39379 млн дол.); пошкоджено 23,9 тис. км доріг (вартістю 30034 млн дол.); 11 аеропортів і 12 військових аеродромів (6817 і 468 млн дол. відповідно); 656 закладів охорони здоров'я (1147 млн дол.); 305 мостів (1692 млн дол.); 1177 закладів вищої і середньої освіти (1127 млн дол.); 111 адміністративних будівель (607 млн дол.); 668 дитячих садочків (576 млн дол.); 141 релігійну споруду (81 млн дол.); 203 культурні споруди (270 млн дол.); 20 торгових центрів (345 млн дол.); 28 нафтобаз (227 млн дол.). Знищено гордість українського літакобудування, найбільший і найпотужніший у світі транспортний літак АН-225 «Мрія» (вартістю 300 млн дол.)³.

Війна забирає життя українців, руйнує їхні оселі, звичну інфраструктуру — усі складові довоєнного щасливого життя.

Утім, ключовим завданням органів охорони правопорядку є фіксування

кожного факту вчинення воєнних злочинів і притягнення до відповідальності винних у розв'язанні війни й конкретних воєнних злочинах. Станом на 23 червня 2022 року до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі — ЄРДР) внесено відомості та розпочато досудові розслідування за 19086 злочинами агресії й воєнними злочинами; 9396 злочинами проти національної безпеки. Триває досудове розслідування щодо так званої магістральної справи про агресію Російської Федерації, у якій повідомлено про підозру 623 особам — представникам військово-політичного керівництва країни-агресорки⁴.

Серед розпочатих кримінальних проваджень 18383 розпочато за ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу України⁵ (далі — *КК України*).

Багато мешканців України зазнали руйнувань свого житла, подекуди воно не просто зруйноване, а знищене й не підлягає відновленню. Розтрощено прибудинкові чи господарські будівлі, автомобілі, присадибні ділянки тощо. Господарі починають вимагати відшкодування збитків, завданих збройною агресією.

Уже 20.03.2022 р. Кабінет Міністрів України (далі — КМУ) ухвалив Постанову № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації»⁶, 26.03.2022 р.—

3 «Росія заплатить» / damaged.in.ua. Проект зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією / Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay> (дата звернення: 02.06.2022).

4 Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ / Офіс. сайт Офісу Генпрокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua> (дата звернення: 02.06.2022).

5 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 22.05.2022).

6 Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова КМУ від 20.03.2022 р. № 326 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF/ed20220512#Text> (дата звернення: 22.05.2022).

Постанову № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації», якою затверджено Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації⁷. Розроблено й подано на розгляд Верховної Ради України проект закону про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації⁸.

Фіксування будь-яких руйнувань і майбутнє відшкодування шкоди, завданої агресією, є одним із пріоритетних завдань держави.

Зважаючи на те, що шкоди заподіяно через вчинення воєнних злочинів, постає питання про можливість відшкодувати її потерпілим у межах кримінальних проваджень.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Як відомо, одним зі способів захисту майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів потерпілих, порушених внаслідок вчинення кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння, є відшкодування (компенсація) завданої шкоди. Таке відшкодування є міжнародним правовим стандартом, закріпленим у таких документах: Міжнародному пакті про громадянські і політичні права⁹; Європейській конвенції про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів 1983 року¹⁰; Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою 1985 року¹¹; Рекомендації Rec (2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів¹²; Резолюції (77)27 Комітету Міністрів Ради Європи про відшкодування потерпілим від злочину (28.09.1977 р.); Рекомендації N R(85)11

- 7 Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації : Постанова КМУ від 26.03.2022 р. № 380 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF/ed20220526#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
- 8 Проект закону про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації від 17.05.2022 р. № 7385. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74243 (дата звернення: 02.06.2022).
- 9 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнят. Генасамблеєю ООН 16.12.1966 р. ; ратифік. Указом Президії ВР УРСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 02.06.2022).
- 10 European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes (ETS No. 116) : Strasbourg, 24.XI.1983 / Council of Europe Portal. URL: <https://rm.coe.int/1680079751> (дата звернення: 02.06.2022).
- 11 Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power : Resol. ad. by the Gen. Assembly 29 Nov. 1985. No. 40/34. URL: <http://www.un-documents.net/a40r34.htm> (дата звернення: 02.06.2022).
- 12 Рекомендація Rec (2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів : ухвал. Ком. Міністр. Ради Європи 14.06.2006 р. на 967-му засід. заступ. міністр. URL: https://issuu.com/uccg/docs/12_rec_2006__8__of_coe_ukr (дата звернення: 02.06.2022).

Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про становище потерпілого в межах кримінального права і провадження (28.06.1985 р.); Директиві Ради Європейського Союзу 2004/80/ЄС щодо відшкодування потерпілим від злочинів (29.04.2004 р.); Директиві Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2012/29/EU про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину та багатьох інших¹³.

Зважаючи на такий підхід міжнародної спільноти, а також на вимоги Конституції України (ст. 3), відповідно до яких людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнано в Україні найвищими соціальними цінностями, а утвердженням та гарантуванням прав і свобод людини зумовлено зміст, спрямованість та головний обов'язок держави¹⁴, вітчизняний законодавець передбачив у Кримінальному процесуальному кодексі України¹⁵ (далі — *КПК України*) сукупність норм, спрямованих на забезпечення відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди,— зокрема, запровадженням інституту цивільного позову в кримінальному провадженні.

Проблемам заявлення й розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні та відшкодування завданої потерпілому шкоди присвятили наукові праці як відомі вітчизняні вчені (Ю. П. Аленін, С. А. Альперт, О. А. Банчук, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, М. І. Гошовський, Ю. М. Грошевий,

Ю. О. Гурджі, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, Л. Д. Удалова, В. П. Шибіко, М. Є. Шумило), так і молоді науковці (І. А. Воробйова, С. В. Давиденко, М. І. Демура, О. Р. Мала, Д. Ю. Кавун, Х. Р. Кахнич, Н. С. Кравченко, А. М. Стебелев, І. І. Татарин та ін.).

Утім, згадані автори залишили осторонь питання про відшкодування шкоди, завданої громадянину збройною агресією будь-якої держави.

Мета статті

Аналіз засобів відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації проти України; визначення можливих ризиків із заявлення цивільного позову в межах кримінального провадження; виявлення проблем правозастосування (наприклад, через неможливість оглянути місце події); обчислення розміру збитків, спричинених воєнними діями; установлення особи, яка має нести відповідальність за заявленим позовом, або цивільного відповідача. Метою статті авторки також вбачають розроблення пропозицій з ефективного механізму відшкодування й удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Викладення основного матеріалу дослідження

Слід зазначити, що КПК України передбачає кілька способів відшкодування

13 Банчук О. А., Дмитрієва І. О., Малишев Б. В., Саїдова З. М. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство : збірник / за заг. ред. О. А. Банчука. Київ, 2015. С. 34—112.

14 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

15 Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням: 1) добровільне (компенсацію) — ч. 1 ст. 127; 2) примусове (компенсацію), зокрема: а) за цивільним позовом — ч. 2 ст. 127, ст. 128 і 129; б) зі зверненням застави на виконання вироку в частині майнових стягнень (ч. 11 ст. 182); в) за рахунок Держбюджету України (ч. 3 ст. 127, ч. 1 ст. 130); г) кримінально-правову реституцію (п. 1 і 5 ч. 9, ч. 11 і 12 ст. 100); д) за правом зворотної вимоги (ч. 2 ст. 130)¹⁶.

Одним із найсучасніших і найпоширеніших способів відшкодування шкоди потерпілому в кримінальному провадженні є позовна форма. Водночас останніми роками в юридичній літературі науковці намагаються навести аргументи на користь думки про недоцільність існування інституту цивільного позову в кримінальному провадженні (зауважуючи, що «з'єднаний процес» не відповідає природі й сутності кримінального процесу), незважаючи на його винятково гуманну спрямованість. Прогалинами в нормативному регулюванні зумовлено потребу формулювати відсильні конструкції статей кримінального процесуального законодавства до норм цивільного процесуального законодавства. Оскільки в кримінальному провадженні вину особи у скоєнні злочину (і в заподіянні шкоди) доводять органи, які ведуть процес, а в цивільному процесі кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається, то в цивільному процесі для такого доведення сторони

докладають набагато більше зусиль, виконують свої функції старанніше, ніж сторони кримінального провадження. Органи досудового розслідування змушені відволікатися від відповіді на основне питання розслідування про винуватість особи — на доказування розміру заподіяної шкоди, на забезпечення прав і законних інтересів потерпілого чи цивільного позивача, на визначення відповідача, на збирання документів для підтвердження прав власності тощо. Усе це значно подовжує строки досудового розслідування, іноді спричиняючи спірні ситуації. У разі неякісного проведення досудового розслідування (у частині доведення цивільного позову) особою, яка по суті (з огляду на своє положення) зацікавлена лише у притягненні до кримінальної відповідальності винного, призводить до залишення судом цивільного позову без розгляду, а потерпілого змушує подавати позов у порядку цивільного судочинства — з надією відшкодувати збитки, заподіяні кримінальним правопорушенням. Крім того, науковці зазначають: почасти суддя (як фахівець у галузі кримінальної юстиції), розглядаючи цивільний позов, не занурюється у матеріальний аспект, розглядаючи предмет позову поверхнево. Навіть добре обізнаний з матеріалами кримінального провадження прокурор, який підтримує державне обвинувачення в суді, не завжди здатен спростувати доводи сторони захисту щодо цивільного позову, а в разі залишення позову без розгляду — не оскаржує це рішення в апеляційному порядку¹⁷.

16 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

17 Кахнич Х. Р. З'єднаний процес як спосіб захисту прав потерпілого від злочину у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. С. 27–28 ; Титова В. Н. Проблеми реализации норм уголовно-процессуального законодательства о возмещении ущерба, причиненного преступлением : монография. Москва, 2013. С. 4–5 ; Шадрин В. С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений. Москва, 2000. 232 с.

Маємо зауважити, що науковці висловлюють подібні думки останнім часом, коли істотно ускладнилися правовідносини, пов'язані з правами володіння, користування та розпорядження майном, значно збільшилися обсяги майна, яке може перебувати у власності особи, і його вартість, у разі зростає кількість видів господарської діяльності й ускладнилися господарські відносини. Потерпілі заявляють цивільні позови про відшкодування моральної шкоди, яку дуже складно обчислити та яка подеколи є предметом суперечок з боку цивільного позивача й особи, що несе відповідальність за завдану кримінальним правопорушенням шкоду.

Утім, такі наукові тенденції є негативними. Чинний КПК України повсякчас критикують за недостатню увагу до механізмів захисту прав потерпілого, адже позбавлення потерпілого права відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, дорівнюватиме кільком крокам назад порівняно з наявним порядком, оскільки без такого відшкодування не можна вважати вирішеними завдання кримінального провадження, задекларовані у ст. 2 КПК України¹⁸.

Переваги подання, розгляду й розв'язання цивільного позову в кримінальному провадженні є очевидними. Оскільки розмір завданої шкоди нерідко впливає на правову кваліфікацію злочину та міру покарання, визначенням розміру шкоди зумовлено всебічність і повноту дослідження всіх обставин кримінального провадження (ч. 2 ст. 9 КПК України¹⁹), полегшено доказування наявності під-

став і розміру цивільного позову (тому що вид і розмір завданої шкоди належать до обставин, які підлягають з'ясуванню за кожним кримінальним провадженням і які закріплено у п. 3 ч. 1 ст. 91, п. 6 ч. 1 ст. 505 КПК України²⁰, а суб'єктами доказування переважно є не потерпілий (цивільний позивач), а слідчий і прокурор). Лише в разі підтримання обвинувачення потерпілим у справах приватного обвинувачення чи під час відмови прокурора від підтримання обвинувачення потерпілий стає суб'єктом доказування цивільного позову (ч. 1 ст. 92, ст. 338 і 340, гл. 36 КПК України²¹). Розгляд цивільного позову в межах кримінального провадження значно прискорює відшкодування завданої шкоди, оскільки цивільний позов є: а) ефективним засобом якнайшвидшого усунення негативних наслідків протиправного діяння; б) універсальним способом поновлення порушених майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів осіб. Об'єднаний процес заощаджує час і державні кошти, виключає потребу розглядати ті самі обставини двічі — у порядку кримінального й цивільного судочинства, та й потерпілий не змушений двічі переживати події кримінального правопорушення, що передбачалося б доказуванням у кожному з видів процесу. Не менш важливе також звільнення цивільного позивача від сплати судового збору (на відміну від цивільного процесу). На захист прав і законних інтересів потерпілих, яким кримінальним правопорушенням завдано шкоду та які через фізичний стан чи матеріальне становище,

18 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

19 Там само.

20 Там само.

21 Там само.

недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права, цивільний позов може пред'явити також прокурор (п. 3 ч. 1 ст. 131¹ Конституції України²²; п. 12 ч. 2 ст. 36, ч. 3 ст. 128 КПК України²³; п. 2 ч. 1 ст. 2, ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»²⁴). Заявлений цивільний позов стимулює органи досудового розслідування у кримінальному провадженні застосувати заходи для забезпечення заявленого позову й майбутнього відшкодування шкоди: наприклад, арештувати майно (п. 4 ч. 2 ст. 170 КПК України²⁵).

Отже, як зазначене вище, цивільний позов у кримінальному провадженні може бути однією з форм відшкодування шкоди: завданої, зокрема, російською агресією.

Засобами забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, можна вважати такі дії слідчого, прокурора: 1) самостійне виявлення кримінального правопорушення або прийняття заяви про його вчинення від постраждалої особи, унесення відомостей до ЄРДР; 2) прийняття заяви про залучення особи до кримінального провадження як потерпілого; 3) роз'яснення потерпілому його права заявити цивільний позов у кримінальному провадженні; 4) прийняття позовної заяви від особи, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоду; 5) доказування характеру й розміру завданої шкоди; 6) установлення та залучення до участі

у кримінальному провадженні особи, винної у скоєнні кримінального правопорушення, або особи, відповідальної за шкоду, завдану винною особою; 7) застосування заходів забезпечення кримінального провадження для задоволення заявленого цивільного позову.

Утім, варто зауважити деякі вразливі моменти, пов'язані із поданням, доказуванням і розглядом цивільного позову в кримінальному провадженні в разі завдання шкоди збройною агресією.

Перша проблема — неможливість (зокрема, через воєнні дії) відповідно до ст. 214 КПК України²⁶ оглянути зруйноване чи знищене внаслідок обстрілу, авіаційного бомбардування тощо житло або іншу власність після подання заяви про скоєння злочину.

Як відомо, огляд місця події проводять з важливою процесуально значущою метою — виявити й зафіксувати відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України²⁷). Це єдина слідча дія, яку здійснюють до внесення відомостей до ЄРДР, або (за відсутності доступу до ЄРДР) прийняття слідчим, прокурором постанови про початок кримінального провадження. Саме огляд є слідчою (розшуковою) дією, яка набуває ключового значення, оскільки (як невідкладна) має також локальну мету: 1) зафіксувати факт учиненого кримінального правопорушення; 2) безпосередньо вивчити й зафіксувати зруйноване житло і/або іншу власність особи; 3) з'ясувати

22 Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

23 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

24 Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

25 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

26 Там само.

27 Там само.

попередні причини руйнування або знищення житла чи іншої власності.

На підставі відомостей, закріплених під час проведення огляду місця події, отримують інформацію про обставини вчинення кримінального правопорушення, яка впливає на рішення щодо внесення відомостей до ЄРДР, попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) про кримінальну відповідальність, і з'ясовують інші обставини, необхідні для здійснення досудового розслідування.

Бойові дії можуть унеможливити або значно ускладнити огляд місця події. Звісно, заповнити прогалини першого огляду місця події можна під час проведення повторного та додаткового огляду. Утім, вразливість такого підходу полягає в тому, що найчастіше потерпілі вже починають відновлювати будинок і/або господарські споруди, що не дає змоги в разі повторного огляду докладно зафіксувати масштаб руйнування й визначити шкоду, завдану злочинцем.

Не заглиблюючись у докладний розгляд питань проведення огляду місця події під час воєнних дії (адже це є предметом окремого дослідження), зазначимо, що якісне проведення огляду, правильне фіксування руйнувань із обов'язковим залученням фахівця та здійснення фото- й відеофіксування забезпечить об'єктивне відображення події вчиненого кримінального правопорушення, дасть змогу виявити й зафіксувати деталі, слабко видимі та невидимі за візуального спостереження, а також руйнування в динаміці, що сприятиме об'єктивному визначенню шкоди, завданої потерпілому.

Неможливість для слідчого, прокурора виїхати на місце скоєного воєнного

злочину призводить до того, що потерпілі намагаються самостійно зафіксувати приміщення, будівлі, споруди тощо, які пошкоджено і/або зруйновано внаслідок бойових дій (потрапляння засобів ураження, вибухів, пожеж та ін.). Чинне кримінальне процесуальне законодавство не забороняє такого фіксування. Відповідно до КПК України потерпілий має право подавати докази на підтвердження своєї заяви (п. 3 ч. 2 ст. 56 КПК України), а також подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду протягом усього кримінального провадження (п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України)²⁸. До того ж факти руйнувань, знищення домівок, будівель тощо також фіксують представники вітчизняних і/або іноземних засобів масової інформації, створюючи фото-, відеодокументи. Утім, їх долучення до матеріалів кримінального провадження є вкрай вразливим і може спричинити проблеми з оцінюванням, визнанням недопустимими як доказів: оскільки їх збирали непрофесійні учасники кримінального провадження.

Як відомо, порядок кримінального провадження й розв'язання його завдань забезпечено кримінальною процесуальною формою — сукупністю закріплених законом юридичних процедур, умов, гарантій, дотримання яких сприяє досягненню завдань кримінального провадження. У межах кримінальної процесуальної форми КПК України передбачає систему засобів, за допомогою яких здійснюють кримінальне процесуальне доказування (збирання (закріплення), перевіряння й оцінювання доказів). Сторона обвинувачення збирає докази шляхом «*проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання*

28 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій» (ч. 2 ст. 93 КПК України)²⁹. З огляду на принцип публічності прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в разі виявлення ознак кримінального правопорушення (окрім випадків, коли кримінальне провадження можна розпочати лише за заявою потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про скоєння кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для визначення події кримінального правопорушення й особи, яка його скоїла (ст. 25 КПК України)³⁰. Отже, здійснити огляд місця події після подання заяви чи безпосереднього виявлення вчиненого кримінального правопорушення, зафіксувати відповідно до вимог кримінальної процесуальної форми зобов'язаний саме слідчий, прокурор.

КПК України обумовлено, що обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, покладено на слідчого та прокурора. Потерпілий доказує такі обставини у виняткових обставинах, якщо підтримує обвинувачення у справі приватного обвинувачення, або прокурор відмовився від підтримання публічного обвинувачення (ст. 92 КПК України)³¹. Щодо цивільного позивача

закон передбачає права й обов'язки, закріплені в КПК України для потерпілого — у частині, що стосується цивільного позову (ч. 3 ст. 61 КПК України)³². Водночас для чіткого уявлення процесуального статусу останнього необхідне системне тлумачення низки норм КПК України.

Як відомо, обставини, що підлягають доказуванню, окреслено у ст. 91 КПК України³³. Із доказуванням заявленого цивільного позову поміж таких обставин можна виокремити лише три: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини скоєння кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Утім, варто погодитися з вітчизняними науковцями, що такий стан урегулювання в КПК України відносин із доказуванням цивільного позову не сприяє їх належній реалізації органами досудового розслідування, оскільки доказування всіх обставин, необхідних для ухвалення правильного рішення за цивільним позовом у кримінальному провадженні, є запорукою його справедливого розв'язання³⁴.

На жаль, КПК України не встановлює предмета доказування за цивільним позовом: він значно ширший за обставини, які підлягають доказуванню та містяться у ст. 91 КПК України³⁵.

29 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

30 Там само.

31 Там само.

32 Там само.

33 Там само.

34 Аленін Ю., Пожар В. Цивільний позов у кримінальному провадженні: особливості доказування та вирішення. *Право України*. 2014. № 10. С. 117.

35 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

Спеціальний (чи локальний) предмет доказування щодо цивільного позову містить такі елементи: 1) подія кримінального правопорушення, яким завдано шкоду (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення такого правопорушення); 2) наявність шкоди від цього правопорушення та її конкретний вид; 3) прямий причиново-наслідковий зв'язок між правопорушенням і завданою ним шкодою; 4) вина особи, що скоїла правопорушення, у заподіянні збитків; 5) особа, якій правопорушенням завдано шкоду; 6) особа, що матеріально відповідатиме за заявленим цивільним позовом; 7) розмір збитків, який підлягає відшкодуванню.

Незважаючи на те що обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, покладено на слідчого та прокурора, подаючи заяву (чи позов) потерпілий і/або цивільний позивач зобов'язаний зазначити шкоду, завдану кримінальним правопорушенням. Зміст цивільного позову не обумовлено кримінальним процесуальним законодавством. Водночас ч. 4 ст. 128 КПК України передбачено, що форма та зміст позовної заяви мають відповідати вимогам до позовів, поданих у порядку цивільного судочинства³⁶. Згідно зі ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України³⁷ (далі — ЦПК України) у позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування. Позовну заяву подають до суду в письмовій формі, її підписує позивач, або його представник, або інша особа, якій законом надано право звер-

татися до суду в інтересах іншої особи. Позовна заява має, поміж іншим, містити: 1) *ціну позову*, якщо позов підлягає грошовому оцінюванню; 2) *обґрунтований розрахунок сум*, які стягують чи оспорюють; 3) зміст позовних вимог (способи (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити в рішенні); 4) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів на підтвердження цих обставин (п. 3, 4 та 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України)³⁸. Якщо цивільний позивач заявляє позов про стягнення грошових коштів за шкоду, завдану злочином, то він має зазначити суму, яку, на його думку, має стягнути суд (п. 1 ч. 1 ст. 176 ЦПК України)³⁹.

Якщо доказування факту вчинення злочину, яким обумовлено виникнення кримінально-правових відносин, покладено на слідчого, прокурора, то предмет позову (матеріально-правову вимогу про відшкодування шкоди, завданої воєнним злочином) має підтвердити цивільний позивач. Отже, можна констатувати, що цивільний відповідач має сприяти слідчому, прокуророві у з'ясуванні обставин, які підлягають доказуванню, тобто саме він надає документи, які підтверджують ціну позову та право власності на майно тощо. Проте іноді це доволі складно зробити, якщо ситуацію ускладнено знищенням разом із житлом документів про право власності на майно.

36 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

37 Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20220101#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

38 Там само.

39 Там само.

Також відповідно до вимог п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України⁴⁰ слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи для визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх обчислити та не надав документа на підтвердження розміру такої шкоди. Отже, найчастіше визначення розміру шкоди від руйнування чи знищення житла або іншої власності особи можливе лише шляхом призначення та проведення будівельно-технічних, товарознавчих та інших видів експертиз. Потреба у застосуванні експертних знань у цих надскладних ситуаціях очевидна. Масштабність руйнувань у межах держави, значна кількість проваджень, що потребують проведення експертизи, істотно знижують ефективність і швидкість процесу відшкодування завданої шкоди за цивільним позовом у межах кримінального провадження.

Зауважимо також один нюанс, важливий для заявлення й вирішення цивільного позову. Особа, якій воєнним злочином завдано шкоду, має право під час кримінального провадження *«до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого»* (ч. 1 ст. 128 КПК України)⁴¹. Розглянемо у цьому контексті два можливі варіанти. Деякі кримінальні провадження розпочато щодо конкретних осіб — військовополонених, яким повідомлено про підозру у скоєнні воєнних злочинів (щодо деякого з них обвинувальні акти

вже направлено до суду, навіть винесено кілька вироків, за якими їх визнано винними). У подібних випадках у межах кримінального провадження цивільний позов можна пред'явити конкретному підозрюваному чи обвинуваченому. Проте, навіть якщо вину такої особи у скоєнні злочину (зокрема, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України⁴²) доведено, виконання судового рішення унеможливлено в частині цивільного позову — через відсутність у військовополонених майна.

В іншому разі, незважаючи на значну кількість розпочатих кримінальних проваджень та істотну шкоду, завдану порушенням законів і звичаїв війни, складно визначити особу, винну у скоєнні цього й решти злочинів, що на невизначений строк відтерміновує правомірні очікування потерпілого, який прагне відшкодування.

Логічно припустити, що під час воєнних дій відповідати за шкоду, завдану діями військових, має держава-агресорка. У цьому аспекті зазначимо, що питання процесуального статусу цивільного відповідача в кримінальному провадженні не можна назвати достатньо дослідженими у вітчизняній кримінальній процесуальній науці. Якщо вихідним є те, що цивільним відповідачем може бути особа, що за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану кримінально-протиправними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та до якої пред'явлено цивільний позов у передбаченому КПК України порядку, то для з'ясування того, хто саме може бути

40 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

41 Там само.

42 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

цивільним відповідачем, слід звернути-ся до норм цивільного законодавства.

Із норм Цивільного кодексу України⁴³ (далі — ЦК України) можна виокремити такі групи фізичних і юридичних осіб, які можуть нести цивільну відповідальність за завдану шкоду: 1) батьки (усиновителі) або піклувальники (громадяни або відповідна виховна, лікувальна установа, установа соціального захисту населення та ін., яка за законом є піклувальником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого; ст. 1178, 1179 ЦК України); 2) опікун особи, визнаної недієздатною, або юридична особа, зобов'язана здійснювати за ним нагляд, якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини (ст. 1184 ЦК України); 3) юридичні або фізичні особи — власники джерела підвищеної небезпеки, яким підозрюваний, обвинувачений заподіяв шкоду потерпілому (ст. 1187 ЦК України); 4) страхова компанія, у якій підозрюваний, обвинувачений застрахував свою відповідальність у порядку обов'язкового страхування, у разі настання страхового випадку під час скоєння злочину (ст. 979 ЦК України та ст. 7 Закону України «Про страхування»⁴⁴); 5) юридичні або фізичні особи, якщо підозрюваний, обвинувачений (що був їхнім працівником) заподіяв шкоду під час виконання своїх трудових (службових, посадових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України).

Отже, цивільний відповідач є самостійним учасником кримінального провадження, залученим до нього за наявності законних підстав, через які

він несе цивільну відповідальність за дії підозрюваного. Проте в ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»⁴⁵ обумовлено судовий імунітет, відповідно до якого пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьою особою, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та перебуває на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можливі лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України. У такий спосіб забезпечено імунітет іноземної держави від цивільної відповідальності.

Зрозуміло, що вітчизняне кримінальне процесуальне та цивільне законодавство ухвалено в мирний час і розраховано на застосування до правопідсудних мирного часу. Крім того, відповідальність за скоєні воєнні злочини передбачена нормами міжнародного права, які виявилися геть недосконалими. Така ситуація потребує нового інструментарію, зокрема — спрямованого на відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами. Україна має розробити й запровадити такий механізм відшкодування, також (шляхом кардинальних змін і доповнень норм чинного законодавства) створивши нову парадигму відшкодування.

Вважаємо, що не варто нехтувати жодною можливістю, спрямованою на

43 Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220507> (дата звернення: 02.06.2022).

44 Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80/ed20220615#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

45 Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 29.06.2022).

відновлення порушених прав потерпілого та здатною на реальний результат. Як зрозуміло із наведеного вище підходу та тих ризиків, що можуть спіткати потерпілого, житло й іншу власність якого зруйновано і/або пошкоджено, кримінальне провадження є доволі складним і довготривалим шляхом до відновлення справедливості та відшкодування завданої шкоди. Утім, права потерпілого (цивільного позивача) слід захищати у найефективніший спосіб. У межах кримінального провадження можна запропонувати **два механізми** такого захисту.

Надзвичайна ситуація, у якій опинилася Україна через розв'язану проти неї РФ війну, зумовлює пошук нетрадиційних шляхів її розв'язання. Зокрема, пропонуємо у разі неможливості встановити за кримінальним провадженням конкретну особу, яка заподіяла шкоду, визнавати винним цивільного відповідача, тобто державу — Російську Федерацію. Оскільки шкоди завдано воєнними злочинами, скоєними комбатантами, що перебувають на службі у збройних силах країни-агресорки й виконують її накази, тож і цивільну відповідальність за завдану ними шкоду повинна нести держава-агресорка.

Доволі важливу позицію⁴⁶ для формування правозастосовної практики 14.04.2022 р. висловила судова колегія Третьої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду у справі № 308/9708/19: «*Особливістю правового статусу держави як суб'єкта міжнародних відносин є наявність у неї*

імунітету, який ґрунтується на загальному принципі міжнародного права «рівний над рівним не має влади і юрисдикції». Однак необхідною умовою дотримання цього принципу є взаємне визнання суверенітету країни, тож коли РФ заперечує суверенітет України та вчиняє щодо неї загарбницьку війну, жодних зобов'язань поважати та дотримуватися суверенітету цієї країни немає. <...> Після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни»⁴⁷. У такий спосіб Верховний Суд України створив прецедент, який слід підтримати й розвивати у правозастосовній практиці, а згодом закріпити в законодавстві, адже безкарність, як виявилось, спричиняє трагічні наслідки. Також маємо зазначити, що ми перебуваємо лише на початку складного шляху відшкодування збитків. Утім, наявну проблему слід розв'язувати у правовому полі, керуючись принципами законності та верховенства права, поступово створюючи компенсаційні механізми — змінюючи норми міжнародного й національного законодавства за допомогою міжнародних правових інституцій і судових установ.

Другий механізм пов'язаний зі створенням Державного фонду відшкодування. Свого часу Міжвідомча робоча група Мін'юсту розробила проект закону про відшкодування за рахунок

46 Невадомський Д. Грааль імунітету агресора. Ключ до розв'язання проблеми компенсацій від Росії слід шукати в області правової науки. *Закон і бізнес*. 23.06.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151862.html> (дата звернення: 29.06.2022).

47 Постанова Верховного Суду України від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19, провадження № 61-18782св21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zakonodastvo/Rish_sud_imun.pdf (дата звернення: 29.06.2022).

держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину⁴⁸, готуючи ратифікацію Європейської Конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів ETS № 116 (1983 р.)⁴⁹. Імплементуючи положення Конвенції, законопроект пропонував такі обов'язкові умови відшкодування шкоди потерпілому або членам його сім'ї: 1) учинення злочину, внаслідок якого завдано шкоди здоров'ю потерпілого; 2) порушення кримінальної справи; 3) відсутність у кримінальній справі протягом понад шести місяців із дня визнання фізичної особи потерпілим відомостей про особу, яка вчинила злочин, або відомостей про місце перебування встановленої особи, яка вчинила злочин; 4) наявність у кримінальній справі відомостей про неплатоспроможність особи, яка вчинила злочин; 5) установлена судом неможливість відшкодування шкоди за рахунок винних осіб або інших джерел. За цим проектом право на відшкодування шкоди за рахунок держави мало виникати в потерпілого не в усіх випадках, а тільки в разі, коли завдана йому злочином шкода є істотною, тобто розмір якої перевищує п'ятикратний мінімальний розмір заробітної плати. Також законопроект обмежував граничний розмір відшкодування.

Запровадження такого механізму відшкодування державою шкоди, завданої насильницьким злочином, не позбавляло права звернення потерпілого

до суду для стягнення шкоди з особи, яка вчинила злочин, у порядку цивільного провадження.

Відшкодування шкоди потерпілому за рахунок держави було б одним із видів соціальної допомоги, важливою гарантією основних прав людини, що є обов'язком соціальної, правової держави.

Зрештою розглядуваний проект так і не ухвалили, зокрема, через наведені далі аргументи: 1) подібне відшкодування, зважаючи на кількість учинених злочинів, занадто обтяжить Держбюджет; 2) складно запобігти зловживанням; 3) відшкодуванню має підлягати шкода, завдана лише в разі скоєння тяжких та особливо тяжких злочинів, тощо.

Із метою гарантованого й точного виконання судових рішень про відшкодування потерпілим від злочину шкоди за рахунок держави законопроект передбачав створення спеціального Фонду потерпілого в Україні (ст. 16⁵⁰) за рахунок частини доходів Держбюджету від сплати державного мита й решти надходжень до бюджету, пов'язаних із діяльністю правоохоронних органів, а також інших доходів Держбюджету. Саме із цього Фонду планували відшкодування за чинним Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»⁵¹.

48 Проект закону про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину, від 27.10.2010 р. № 7303. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7303&skl=7 (дата звернення: 29.06.2022).

49 Статус Європейської конвенції о возмещении ущерба жертвам насильственных преступлений ETS № 116 (Страсбург, 24.11.1983 г.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_541#Text (дата звернення: 02.06.2022).

50 Проект закону про відшкодування за рахунок держави ... URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7303&skl=7 (дата звернення: 29.06.2022).

51 Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

Незважаючи на прогресивність згаданих вище підходів, законодавці так і не створили механізму реалізації права на відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів. Однак його підвалини закладено в чинних кримінальному процесуальному та цивільному законодавствах. Зокрема, слід звернутися до ст. 1177 ЦК України «Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення»⁵², за якою шкоду, завдану фізичній особі, що постраждала від кримінального правопорушення, відшкодовують відповідно до закону⁵³. У ч. 3 ст. 127 КПК України «Відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому» закріплено: «Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок **Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом**»⁵⁴ [Тут і далі позначено нами.— Авторки.].

Отже, національне законодавство має підґрунтя для побудови механізму відшкодування шкоди (завданої, зокрема, збройною агресією Російської Федерації проти України) коштом спеціально створеного державного Фонду.

Фінансування такого Фонду може відбуватися із різних джерел (як завдяки благодійним внескам іноземних держав і приватних осіб, так і завдяки коштам від конфіскації, спеціальної конфіскації, репарації, контрибуції тощо): утім, передусім його слід наповнювати за рахунок коштів держави-агресорки.

Висновки

Проведене дослідження дає змогу сформулювати такі висновки. Збройна агресія Російської Федерації спричинила жертви серед мирного населення, а також масові руйнування та знищення майна й іншої власності жителів України. Наразі держава створює низку механізмів, спрямованих на відшкодування (компенсацію) завданої збройною агресією шкоди.

Заявлення цивільного позову в кримінальному провадженні, розпочатому через скоєння воєнного злочину, є одним із засобів відшкодувати шкоду, завдану потерпілому. Це детерміновано правовою природою цивільного позову, що поєднує публічне та приватне начала — завдяки тому, що предмет цивільного позову безпосередньо пов'язаний зі скоєним злочином, а також завдяки тому, що саме на державні органи покладено обов'язок визначити вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Водночас поданню цивільного позову про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, передують низка чинників, які гальмують механізм відшкодування: складність належного фіксування факту руйнування, особливо в умовах бойових дій; проблеми з обчисленням розміру такої шкоди, що потребує витрат часу та праці через призначення відповідних експертиз; здебільшого — відсутність особи, щодо якої можна заявити цивільний позов. Проте вважаємо, що для відновлення

52 Цивільний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220507> (дата звернення: 02.06.2022).

53 У статті йдеться про відшкодування шкоди, завданої руйнуванням, знищенням житла й іншого володіння особи в результаті збройної агресії. Увагу також слід звернути на те, що в законодавстві закладені (утім не реалізовані) можливості для відшкодування за рахунок розглядуваних механізмів шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок збройної агресії. Такі основи також закладено у ст. 1207 ЦК України.

54 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20220520#Text> (дата звернення: 02.06.2022).

прав потерпілого варто користуватися будь-якими можливостями.

Із метою оптимізувати процесуальний порядок відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами, вважаємо за доцільне: 1) доповнити чинне кримінальне процесуальне й цивільне законодавства нормами, згідно з якими залучати цивільним відповідачем державу-агресорку — для покладання на неї відповідальності за шкоду, завдану її військовослужбовцями; 2) створити державний фонд для відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами.

Із метою реалізації запропонованого механізму вважаємо за доцільне внести до чинного КПК України наведені далі зміни й доповнення.

1. Частину 1 ст. 62 «Цивільний відповідач» після речення першого доповнити реченням другим такого змісту: «У випадку заподіяння шкоди воєнними злочинами чи злочином агресії проти України цивільним відповідачем може бути визнана держава-агресорка».

2. Частину 1 ст. 91 «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні» після п. 7 доповнити новим абзацом такого змісту:

«Не підлягає доказуванню факт збройної агресії Російської Федерації проти України».

3. Частину 10 ст. 100 «Зберігання речових доказів і документів та вирішення питання про спеціальну конфіскацію» викласти в такій редакції:

«10. Під час вирішення питання щодо спеціальної конфіскації насамперед має бути вирішене питання про повернення грошей, цінностей та іншого майна власникові (законному володільцеві) і/або про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Спеціальну конфіскацію застосовують тільки після доведення в судовому порядку стороною обвинувачення, що власник

(законний володільць) грошей, цінностей та іншого майна знав про їх незаконне походження і/або використання, окрім майна, цінностей, грошей та інших матеріальних активів, які належать фізичним чи юридичним особам держави-агресорки Російської Федерації. Таке майно, гроші, цінності, інші матеріальні активи підлягають спеціальній конфіскації у будь-якому випадку. У разі відсутності у винної особи майна, на яке може бути звернене стягнення, окрім майна, що підлягає спеціальній конфіскації, збитки, завдані потерпілому, цивільному позивачеві, відшкодовують за рахунок коштів від реалізації конфіскованого майна, а частину, що залишилася, передають у власність держави».

4. Відповідні частини ст. 170 «Накладення арешту на майно» викласти в такій редакції:

а) частину 2:

«2. Арешт майна допускається з метою забезпечення:

1) збереження речових доказів;

2) спеціальної конфіскації;

3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи;

4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди;

5) відшкодування шкоди, завданої збройною агресією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією території України»;

б) частину 10:

«10. Арешт може бути накладений у встановленому цим Кодексом порядку на рухоме чи нерухоме майно, гроші в будь-якій валюті готівкою або в безготівковій формі, зокрема кошти й цінності, що знаходяться на банківських рахунках чи на

зберіганні в банках або інших фінансових установах, видаткові операції, цінні папери, майнові, корпоративні права, віртуальні активи, щодо яких ухвалою чи рішенням слідчого судді, суду визначено необхідність арешту майна.

Не може бути арештовано майно, якщо воно перебуває у власності добросовісного набувача, крім арешту майна з метою забезпечення збереження речових доказів або майна, яке належить фізичним чи юридичним особам держави-агресорки Російської Федерації».

5. Частину 4 ст. 173 «Вирішення питання про арешт майна» викласти в такій редакції:

«4. У разі задоволення клопотання слідчий суддя, суд застосовує найменш обтяжливий спосіб арешту майна. Слідчий суддя, суд зобов'язаний застосувати такий спосіб арешту майна, який не призведе до зупинення або надмірного обмеження правомірної підприємницької діяльності особи, або інших наслідків, які суттєво позначаються на інтересах інших осіб. **Зазначена вимога не поширюється на майно, яке належить фізичним або юридичним особам держави-агресорки Російської Федерації».**

6. Частину 11 ст. 182 «Застава» пропонуємо викласти в такій редакції:

«11. Застава, що не була звернена в дохід держави, повертається підозрюваному, обвинуваченому, заставодавцеві після припинення дії цього запобіжного заходу. До того ж застава, внесена підозрюваним, обвинуваченим, може бути повністю або частково звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень. Застава, унесена заставодавцем, може бути звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень тільки за його згодою. **Застава, унесена у кримінальних провадженнях, розпочатих за статтями 109—114¹, 258—258⁵, 260, 261, 437—442 Кримінального кодексу**

України, звертається судом на виконання вироку в частині майнових стягнень без згоди заставодавця».

Issues of Compensation for Damages Caused to a Citizen as a Result of Armed Aggression: Criminal and Procedural Aspects

Oksana Kaplina, Svitlana Sharengo

Current issues of reparation for damages caused to Ukraine by Russia armed aggression: a full-scale war, unprecedented (compared to the Second World War and the rest of the wars of the 20th—21st centuries) in scope, cruel in essence, genocidal in purpose, devastating in means and consequences are considered. One of consequences of war and war crimes committed by Russian aggressors starting from February 24, 2022, is massive destruction and damage to housing and other property of Ukrainian citizens. Within framework of initiated criminal proceedings, damages are compensated by filing a civil lawsuit. However, specifics of the grounds of such a lawsuit cause the occurrence of certain risks for the victim, as well as problems with law enforcement and the exercise of their powers by investigators and prosecutors. In particular, difficulties may lie in the impossibility of inspecting the scene of the incident, which will ultimately negatively affect the determination of the amount of damage caused (calculation of the material equivalent of the damage). Determining the amount of damage caused as a result of the destruction or destruction of housing is also problematic, as it often requires the appointment of an expert opinion, while the scale of the destruction within the state makes it impossible to conduct such an expert opinion in a reasonable time. Attention is focused on the issues of establishing the person who should be responsible for the claim, or the civil defendant. Possibility of overcoming the jurisdictional immunity of Russia as a defendant in the declared civil lawsuits was

also considered. Conducted research made it possible to formulate proposals on mechanism of compensation for the damage caused, as well as on improvement of current criminal procedural legislation of Ukraine.

Keywords: compensation for damage in criminal proceedings; civil claim in criminal proceedings; damage caused by criminal offense; victim; civil defendant.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Авторки внесли свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторки заявляють про відсутність конфлікту інтересів, що стосується цієї теми, хоча Оксана Капліна є членом консультативної колегії збірника; вона не брала участі в ухваленні рішення щодо оприлюднення, і цю статтю піддано повному процесу експертної перевірки та редагування.

References

- «Rosiiia zaplatyt» [“Russia will pay”] / damaged. in.ua. Proiekt zi zboru, otsinky u analizu informatsii pro materialni vtraty Ukrainy vid viiny z Rosiieiu / Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay> [in Ukrainian].
- Alenin, Yu., Pozhar, V. (2014). Tsyvilnyi pozov u kryminalnomu provadzhenni: osoblyvosti dokazuvannia ta vyrishennia [Civil action in criminal proceedings: features of proof and resolution]. *Pravo Ukrainy*. № 10 [in Ukrainian].
- Banchuk, O. A., Dmytriieva, I. O., Malyshev, B. V., Saidova, Z. M. (2015). *Vidshkoduvannia poterpylym vid nasylnytskykh zlochyniv: yevropeyski standarty i zarubizhne zakonodavstvo* [Compensation to victims of violent crimes: European standards and foreign legislation] : zbirnyk / za zah. red. O. A. Banchuka. Kyiv [in Ukrainian].
- Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power* : Resol. ad. by the Gen. Assembly 29 Nov. 1985. No. 40/34. URL: <http://www.un-documents.net/a40r34.htm> [in Ukrainian].
- European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes* (ETS No. 116) : Strasbourg, 24.XI.1983 / Council of Europe Portal. URL: <https://rm.coe.int/1680079751> [in Ukrainian].
- Kakhnych, Kh. R. (2013). *Ziednanyi protses yak sposib zakhystu prav poterpiloho vid zlochynu u kryminalnomu sudochynstvi* [United process as a way of protecting the rights of the victim of a crime in criminal proceedings] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Lviv [in Ukrainian].
- Neviadomskyi, D. (2022). Hraal imunitetu ahresora. Kliuch do rozviazannia problemy kompensatsii vid Rosii slid shukaty v oblasti pravovoi nauky [Holy Grail of the aggressor’s immunity. The key to solving the problem of compensation from Russia should be sought in the field of legal science]. *Zakon i biznes*. 23.06.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151862.html> [in Ukrainian].
- Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers to member states on assistance to crime victims* : Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2006 at the 967th meeting of the Ministers’ Deputies. URL: <https://rm.coe.int/0900001680077180>.
- Shadrin, V. S. (2000). *Obespechenie prav lichnosti pri rassledovanii prestuplenii* [Ensuring individual rights during crime investigation]. Moskva [in Russian].
- European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes* (ETS No. 116) (Strasbourg, 24.11.1983). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_541#Text [in Russian].
- Titova, V. N. (2013). *Problemy realizatsii norm ugovovno-protsessualnogo zakonodatelstva o vozmeshchenii usherba, prichinnenogo prestupleniem* [Implementation issues of

criminal procedural legislation regulation of on compensation for damage caused by a crime] : monografia. Moskva [in Russian].
Ukraina. Kviten 2022 roku [Ukraine. April 2022]. UNHCR. The UN Refugee Agency : shchomis. inform. biul. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2022/06/Ukraine-Monthly-Operational-Update_April-2022_UKR.pdf [in Ukrainian].
Viina v Ukraini zabrala zhyttia shchonaimenshe 4634 tsyvilnykh, 5769 poraneno [The war in

Ukraine claimed the lives of at least 4,634 civilians and injured 5,769]/ Informatsiine ahentstvo Interfaks Ukraina. 22.06.2022. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/840932.html> [in Ukrainian].
Zlochyny, vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia RF [Crimes committed during the full-scale invasion of the Russian Federation]/ Ofits. sait Ofisu Henprokurora. URL: <https://www.gp.gov.ua> [in Ukrainian].

Капліна, О., Шаренко, С. (2022). Проблеми відшкодування збитків, завданих громадянинові внаслідок збройної агресії: кримінальний процесуальний аспект. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 2 (27). С. 12–31. DOI: 10.32353/khrife.2.2022.02.